

ФЕНОМЕН МЕДІА-НЕНАВИСТІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

В. В. Циганов

У статті досліджуються особливості сучасної інформаційно-психологічної зброї, зокрема феномена так званої медіа-ненависті, що фактично являє собою засіб масового ураження людської – індивідуальної та масової – свідомості.

Ключові слова: ненависть, ворог, ксенофобія, етнофобія, мова ненависті, інформаційна агресія, національна безпека.

Tsyganov Viktor

THE PHENOMENON OF MEDIA-HATE IN THE CONTEXT
OF NATIONAL SECURITY

The features of modern information-psychological war, in particular, the phenomenon of the so-called media-hate that is actually a tool of mass destruction of human – individual and mass consciousness investigated in this scientific article.

Keywords: hatred, enemy, xenophobia, ethnophobia,, language of hatred, informative aggression, national security.

**Циганов Віктор
Васильович** – кандидат
філософських наук,
доцент, радник при
дирекції Національного
інституту стратегічних
досліджень

Лють лікується часом, ненависть невиліковна.

Арістотель

Масова свідомість, незалежно від національних особливостей, містить чимало різного роду больових точок. Зокрема, до відчуття перманентної небезпеки слід додати катастрофізм, паралізуючий песимізм, відчуття покинутості, тотальної соціальної несправедливості. Дані емпіричних досліджень переконливо свідчать про недовіру всіх до всіх і до всього, про взаємну нетерпимість соціальних і національних груп. У нас досі немає усталених – таких, що поділяються більшістю населення, – уявлень про те, що відбувається з суспільством, економікою, майбутнім, немає загальнозначущих моделей розвитку соціуму.

Сучасне суспільство світоглядно травмоване, у ньому уявлення мільйонів людей про життя не відповідають реальним викликам дійсності. Люди часто живуть одним життям, думаючи, що живуть іншим. Звідси викривлена мораль, провали в економіці, безпеці, соціальній політиці. Але, мабуть, головний виклик полягає в тому, що моральні збої не усвідомлюються як такі. У цій ситуації соціальні скріплення стають недоцільно слабкими. У свою чергу, роз'єднана, ціннісно роздроблена соціокультурна система – це надзвичайно сприятливе живильне середовище для такого рудимента людського суспільства, яким є ненависть. Наш сьогодішній світ анітрохи не застрахований від війн і соціальних катастроф.

Мета статті полягає в оцінці деструктивного впливу медіа-ненависті на комунікативне середовище.

Історія людства переповнена війнами, які ніколи не повинні були б розпочатися. Але 14 тис. війн забрали життя понад 3,5 млрд осіб. Із 1187 р. (дата першої письмової згадки про Україну) на її території відбулося майже 200 війн, які призвели до величезних людських і матеріальних втрат.

Разом із збільшенням кількості війн і збройних конфліктів збільшувалася і їх руйнівна сила та смертоносність. У XIX ст. відбулося 14 війн із людськими втратами понад 100 тис. осіб, у XX ст. таких війн було втричі більше, у XIX ст. спалахнули дві війни, кожна з яких знищила понад 1 млн осіб, у XX ст. відбулося 13 мегавійн.

Простежується ще одна трагічна тенденція: збільшення втрат серед мирного населення порівняно із загальним числом так званих безповоротних людських втрат. У Першій світовій війні (1914–1918) цей показник становив 5 % від загальної кількості загиблих, у Другій світовій війні (1939–1945) – 48 %, під час війни в Кореї – 84 %, у В'єтнамі – 90 %.

Війни мають ще одну сумну особливість: військові ведуть лише бойові дії, воює ж усе населення.

У Першій світовій війні безпосередньо брали участь 1 млрд осіб із 33 держав, тобто 62 % населення Землі. У Другій світовій війні були задіяні вже близько 2 млрд осіб з 61 держави (80 %).

До цього слід додати ще один вроджений жах людського суспільства – громадянські війни. Громадянські війни – це «збройний конфлікт не міжнародного характеру» всередині країни, боротьба організованих груп, які прагнуть захопити владу в центрі і в регіоні або змінити державну політику, великомасштабне озброєне протистояння між організованими групами всередині або, рідше, між народами, які входили до складу раніше об'єднаної держави. Метою сторін, як правило, є захоплення влади в країні або в окремому її регіоні. Атрибутами громадянської війни є тотальне ввергнення в неї цивільного населення, патологічна жорстокість до противника і спричинені цим значні людські та матеріальні втрати.

У період з 1816 по 1997 роки відбулося 213 громадянських війн, 104 з яких сталися з 1944 по 1997 роки. Бойові дії мають різну інтенсивність – від тотальної «пожежі» до локальних «вогниць». І в будь-якій війні разом із найсучаснішими засобами знищення собі подібних інтенсивно використовується особливий засіб масового ураження – така собі система залпового вогню, зарядами якої слугують гроші, страх, образ ворога, – ненависть.

Не всім, хто воює, потрібна війна як така, але дуже багатьом потрібна ненависть. Ось чому навіть тоді, коли бої не ведуться, і «війна не спить, а відпочиває», не відпочиває її вічний супутник – ненависть.

За короткий в історичному сенсі період публічна риторика в пострадянському інформаційному просторі зазнала величезних змін – у ньому інтенсивно зазвучала так звана мова ненависті. Соціальні мережі, що є важливим елементом суспільної комунікації, перетворилися на фронт запеклої інформаційно-психологічної війни. Із соцмереж мова ворожнечі перейшла у повсякденну лексику і далі – в офіційну мову міждержавних відносин.

Можна говорити про декілька стадій цієї мутації дегуманізації. І перша з них передбачає деплюралізацію: втрату індивідом усіх інших групових ідентичностей або потенціалу їх набуття. Саме деплюралізація є джерелом, з якого постають подальші стадії дегуманізації, аж до демонізації противника, який видається джерелом усіх бід – від особистих до суспільних. А якщо він втрачає всі людські риси і стає джерелом абсолютного зла, прийнятні абсолютно всі методи боротьби з ним. Першим же кроком до цього є інтенсифікація мови ненависті.

Ще одним джерелом ненависті та взаємних образ є незаліковані історичні ментальні травми – живильне середовище для зростання ненависті на

грунті застарілих комплексів, пов'язаних передусім із проблемою радянської спадщини і переживанням досвіду тоталітаризму. Надмірне заполітизування історичного минулого в Україні, відсутність широкої суспільної, «безпартійної» дискусії щодо болючих тем зіграла роль генератора «мови ненависті».

Перетворення ненависті на стрижневий елемент публічного дискурсу не може не позначитися на духовному здоров'ї суспільств, утягнутих у конфлікт. Постмодерністські вишукування провладних російських пропагандистів, коли київська антикорупційна і демократична за задумом революція оголошується «приходом до влади неонацистів», а антивоєнний рух усередині Росії маркується «націонал-зрадою» – терміном із словника Геббельса – чинять руйнівний вплив на російську суспільну мораль. Зокрема, починає змінюватися сам політичний ландшафт. Мутація підтримки лідера РФ відбулася від «електоральної більшості» до процесу вичавлювання з політичного центру демократо-лібералів і помірних консерваторів на користь політиків і спікерів, які раніше були маргіналами.

З політичного центру Росії остаточно зникло розмаїття позицій. Втягуючись за допомогою мови ненависті у тотальне протистояння, суспільство дедалі більше відходить від європейського цивілізаційного ідеалу, занурюючись у сповнену зла атмосферу взаємного тотального неприйняття, концентрованим виразом якої стає інтенсивна психологічна війна, що ведеться, по суті, проти власного ж народу. При цьому основною зброєю масового ураження виступає **медіа-ненависть – цілеспрямоване, планомірне, систематичне використання можливостей засобів масової інформації (масмедіа) для створення, тиражування, поширення та отруєння почуттями страху й ненависті в інформаційному просторі та громадській свідомості.**

За яких обставин настає особливий сезон політичної ненависті? Коли і як зростає готовність до ненависті як у окремих людей, так і у великих і малих соціальних груп і суспільства загалом?

Як правило, стрілка соціального барометра починає зміщуватися до небезпечної межі тоді, коли наростання соціально-економічної нестабільності в суспільстві пробуджує різні національні та релігійні забобони, які успадоховані історичною пам'яттю народу і чекають свого часу в колективному несвідомому. У періоди соціальних катаклізмів і економічних криз, в атмосфері політичної та інтелектуальної конкуренції ненависть для досягнення своїх цілей можуть цілеспрямовано застосовувати різні лідери і політичні групи.

Не лише політична, а й економічна ситуація може реанімувати архаїчні забобони. Свого часу

американські соціологи звернули увагу на той факт, що зростання кількості судів Лінча над чорношкірими американцями на півдні США у період між 1882 і 1930 роками можна було з легкістю прогнозувати, знаючи щорічну ціну на бавовну. Варто було їй впасти – і кількість лінчувань зростала.

Ще один поширений прийом створення ненависті – це сприйняття її об'єктів як «нелюдів».

Ненависть є універсальною емоцією, властивою усім людям. Проте ставлення до цього почуття, так само як і способи його вираження, у різних людей і народів різні. Для когось ненависть – нормальна реакція, хтось прагне стримувати її або й позбавлятися цього почуття, а хтось – навпаки, використовувати у своїх інтересах.

Суміжними зі смисловим полем концепту «ненависть» є такі поняття, як: відраза, презирство, ворожеча, лють, злість, страх, агресія, неприйняття, недоброзичливість. Вочевидь, є сенс розглядати ненависть як конкретний комплекс емоційних переживань суб'єкта, пов'язаних з об'єктами навколишнього світу. Через це викликають інтерес найбільш визначальні тренди ненависті.

Ненависть – інтенсивне, тривале, негативно забарвлене відчуття, що відображає неприйняття, відразу й ворожість до об'єкта ненависті (людини, групи осіб, неживого предмета, явища). Викликається як конкретними діями об'єкта, так і властивими йому якостями, сприйняттям об'єкта ненависті як такого, що суперечить переконанням і цінностям суб'єкта, негативно впливає на його життя, перешкоджає задоволенню його важливих потреб. Ненависть може пов'язуватися з відчуттям задоволення від невдач об'єкта і з побажаннями йому відчутного зла, з наміром його заподіяти.

Причини ненависті та ворожечі інколи бувають настільки дрібними, неістотними, що видима ірраціональність таких причин, разом із легкістю, з якою ненависть можна вселити іззовні, уможливає припущення про існування у людей початкової потреби в ненависті та ворожості. Так само частина конфліктів і пов'язана з конфліктами ненависть можуть розглядатися не стільки як наслідок якихось реальних причин, скільки як вивільнення агресивної напруги; ненависть при цьому може спрямовуватись або на один, або на інший об'єкт.

«Доцільно ненавидіти ворога» – цей підхід проявляється у пропаганді, що спонукає до ненависті та супроводжує війни та інші види конфліктів і має на меті підвищити за допомогою ненависті мотивацію суспільства і, таким чином, посилити його позицію в конфлікті.

Політики завжди намагалися використовувати настрої мас з метою досягнення своїх політичних

цілей. Зазвичай заяви, що сприяють розпалюванню ненависті серед певних верств населення, робляться ними з метою дискредитації опонентів. Так, поборники соціальної рівності сприяють розпалюванню ненависті до багатих. Їх опоненти, у свою чергу, провокують ненависть до бідних тощо. Ненависть успішно культивується в разі повної довіри аудиторії до політика. Вона ж різко зменшується в разі особистої зацікавленості окремих представників суспільства у з'ясуванні істини.

У багатьох випадках люди ненавидять ту або іншу групу своїх ближніх, тому що, на їх погляд, ця група є «злом». Існує безліч пояснень причин зародження ненависті. Так, згідно з Чарльзом Дарвіном, причина ненависті лежить у самозахисті й мстивості людини. Ненависть є свого роду емоційною відповіддю на переконання в тому, що певна особа або група становлять серйозну небезпеку і порушують суспільні норми. Навіть економічні вчення наводять приклади людської поведінки, що містить елементи ненависті, – коли люди готові зазнати матеріальних збитків, аби тільки когось покарати.

Більшість міжособових випадків ненависті ґрунтуються на особистому досвіді. Проте випадки міжгрупової ненависті зазвичай засновані на інформації про злочини, здійснювані якоюсь расовою, етнічною, релігійною, соціальною групою. Найнеприємнішою стороною групової ненависті є схильність людей приписувати ті або інші негативні риси чи злочини, здійснені окремими представниками групи, усій групі. Деякі фахівці пояснюють цей парадокс людською звичкою ділити увесь світ на дві групи: «ми» і «вони».

Простежується думка, що існують три стадії поширення ненависті у суспільстві. На першій стадії політики приймають рішення про посилення відповідної інформації населенню з метою створення або нагнітання атмосфери ненависті. На другій стадії населення отримує інформацію про небезпеку, що походить від групи, яка стала мішенню ненависті. Третя стадія характеризується початком реальних дій з реалізації імпульсів ненависті.

Ненависть в умовах інформаційного суспільства є неминучим ефектом об'єднання медіа, пропаганди і політики. В цьому випадку вона слугує своєрідним варіантом психічної епідемії, де панує не логіка впливу на індивідуальну свідомість, а логіка маніпулювання та інфікування. Це дозволяє розглядати ненависть не як деструктивну комунікацію і технологію, а як гетерогенну нелюдську стихію.

Ненависть – це складний агресивний афект. Найважливішою метою людини, охопленої ненавистю, є знищення її об'єкта. Ненависть не завжди є патологічною: як відповідь на об'єктивну, реальну небезпеку фізичного або психологічного руйнування,

загрозу своєму життю або тих, кого людина любить, вона може бути нормальною похідною люті, спрямованої на усунення цієї небезпеки. Але зазвичай у цей процес втручаються несвідомі мотивації і призводять до посилення ненависті.

Якщо це перетворюється на хронічну характерологічну установку, ненависть уже відображає психопатологію агресії й готовність до психічної епідемії ненависті. Для її реального виникнення необхідна наявність носіїв симптоматики ненависті, модераторів і суб'єктів її стимулювання та відповідного інструментарію і комплексу комунікацій.

Основним механізмом впровадження ненависті в масову свідомість і суспільну практику є так званий імпульс ненависті – зовнішній стимул, поштовх до конкретних дій поза достатнім свідомим контролем, що виник під впливом маніпуляційної пропаганди.

Особливе місце у структурі феномена ненависті посідає **соціальна ненависть – почуття, що відчувається й переживається групами людей**. Інша точка зору на соціальну ненависть концентрується на ненависті, спрямованій на групу або людину як представника певної групи; при цьому розглядаються групи – об'єкти ненависті, виділені за соціально-релевантними ознаками (стать, національність, раса, вік, сексуальна орієнтація тощо). У соціальних науках на позначення такого роду ненависті вживають термін «нетерпимість».

Сприйняття, що веде до соціальної ненависті, ґрунтується на зіставленні груп «ми» і «вони», причому відмінності між ними уявляються непереборними й такими, що обов'язково призводять до конфлікту між групами. У такому сприйнятті відмінності у зовнішності або культурі «своїх» і «чужих» перебільшуються, відмежування «своїх» від «не-своїх» набуває великого значення. При цьому часто наголошується, що ворожнеча і ненависть між групами (народами, релігійними конфесіями, державами) близькими, родинними, культурно схожими буває й більш інтенсивною, ніж у чужих одна одній групах.

З правової точки зору сутність злочинів, здійснених за мотивами політичної, ідеологічної й соціальної ненависті, нічим не відрізняється від сутності злочинів, здійснених унаслідок національної, расової й релігійної ворожнечі, коли особа стає жертвою злочину тільки на тій підставі, що вона належить до іншої соціальної групи, є членом іншої політичної партії, дотримується іншої ідеології. Потерпілим від насильницьких проявів політичної, ідеологічної, соціальної ненависті може стати кожен, чий ідеологія, політична орієнтація, соціальне походження, стан, професія ненависті носіям екстремістських поглядів і переконань, що робить такі злочини вкрай небезпечними для особи і суспільства загалом.

Ненависть накладає свій відбиток на всі види соціальних комунікацій. **Класова ненависть** – породження відчуття дефектної соціальної справедливості, гранична нетерпимість до її реальних або удаваних модераторів. **Ідеологічна ненависть** – це крайня форма неприязні, що пов'язана із тотальним неприйняттям не окремих ідей, а певної системи поглядів, концепцій, тобто ідеології. Основним видом масової поведінки у період соціально-політичного конфлікту стає агресія – масові ворожі дії, направлені на нанесення фізичної або психологічної шкоди або збитку чи навіть на знищення противника (опонента).

Для розвитку агресії як причини або наслідку ненависті зазвичай потрібний деякий конкретний привід і конкретний об'єкт агресії.

Серед найбільш важливих для адекватного розуміння варіантів агресивної поведінки натовпу розрізняють **експресивну, імпульсивну, афектну і ворожу агресію**. Вже із назви зрозуміло, що **експресивна агресія** – це агресивна поведінка, головною метою якої – позначити свої потенційно агресивні наміри, заплутати опонентів. Це не завжди і не обов'язково виражається в безпосередньо руйнівних діях. Класичні приклади експресивної агресії – ритуальні танці, військові паради, масова хода різного роду типу факельної.

Імпульсивна агресія – зазвичай спровокована в результаті дії якогось чинника, агресивна поведінка, що виникає миттєво і досить швидко щезає. Така агресія може мати уривчастий, аритмічний («імпульсний») характер, виникаючи «хвилями», у вигляді своєрідних «припливів» і «відпливів» агресивної поведінки.

Афектна агресія – суто емоційний феномен, практично повністю позбавлений дієвого компонента. Цим він відрізняється від експресивної форми агресивного натовпу. Афектна агресія, як правило, є найбільш вражаючою, але з політичної точки зору – найбезглуздіший вид агресії. Натовп нападаючих повстанців, які перебувають у стані афектної агресії, наприклад, може розбити добре організована оборона влади, і вони будуть приречені на поразку. Цей стан інколи називають «агресивним ажютажем» – особливий стан, що вимагає негайних, за будь-яку ціну, жертв і руйнувань. Як правило, жертв у таких випадках більше, ніж досягнутих результатів.

Існують ще дві форми агресії. Це, по-перше, **ворожа агресія**, що характеризується цілеспрямовано усвідомленим наміром нанесення шкоди конкретному або випадковому об'єкту. А, по-друге, **інструментальна агресія**, де мета дії суб'єкта нейтральна, а агресія використовується як один із засобів її досягнення. Зрозуміло, що обидві ці форми належать

до організованих, хоча зовні часом вони можуть маскуватися під стихійну поведінку натовпу, слугуючи цілям його керівників.

Для форм агресії, що розвиваються в масових соціальних і політичних явищах, які супроводжують насильницьку зміну політичного режиму (терор, геноцид, расові, релігійні, ідеологічні зіткнення), типові процеси зараження і взаємної індукції, стереотипізації «образу ворога», які є їх супутниками. Проте особливу роль у виникненні й поведінці агресивного натовпу відіграє анонімність її учасників. Лабораторними і польовими дослідженнями доведено, що анонімність спонукає і збуджує натовп. Таким чином, масова агресія як інструмент політичного перевороту підкоряється всім основним законам масової поведінки, зокрема, описаним вище законам поведінки натовпу.

Інфікування ненавистю здійснюється за допомогою не лише навіювання, але й переконання. Одним із найпомітніших типів «ірраціональної аргументації» є так звані «моральні паніки», які час від часу охоплюють політичну еліту, інтелектуалів і значну частину політично активних громадян. За певних умов якийсь об'єкт (чужа держава, політична партія, її лідери) починає сприйматися громадською думкою в суто негативному й алармістському ключі. Тобто *моральна паніка* є набором подій, які значною частиною населення визначаються як загроза життю, соціальним цінностям та інтересам.

Засновані на прихованому культурно-соціальному конфлікті, виникаючи з побоювання не стільки за життя або власність, скільки за якісь «вищі моральні цінності», паніки стали частиною інструментарію політичних технологів, які вміють спрямовувати енергію ненависті на досягнення короточасних і довгострокових політичних цілей своїх господарів і замовників. Важливо відзначити, що предмет паніки завжди формулюється в моральних термінах, спрямовуючи енергію людей з гніву в ненависть.

Висновки

У 2014 році виповнилося 100 років з дня початку Першої світової війни, і 1914-й, і 2014-й стали роками, протягом яких інтенсивно проявилася пряма дія того емоційного комплексу, який стосовно противника називають «шовіністичним чадом», а стосовно себе – «піднесенням патріотизму». Масові спалахи колективних агресивних емоцій на початку озброєних конфліктів або напередодні війн, які нагадують епідемії, – характерне і навіть буденне явище світової історії: у ситуації різкого загострення «міжгрупової конкуренції» у формі міждержавного протистояння у психіці людей пробуджуються архаїчні інстинкти, що передбачають загострення емоційної солідарності зі своєю групою і ворожості до чужинців.

Офіційна пропаганда може зіграти роль спускового гачка для того, щоб колективна свідомість почала забарвлюватися в кольори ненависті. Але зробити це вона може лише тому, що механізм появи ненависті генетично притаманний людській психіці. Зрозуміло, без засобів масової комунікації не обійтися. Оскільки йдеться про масову, багатомільйонну, просторово «розподілену» аудиторію, зазвичай потрібні телебачення та інші засоби, здатні одночасно, тривало й систематично доносити до неї відповідні інформаційні стимул-реакції. Роль ЗМІ в організації імпульсів ненависті надзвичайно важлива: вони повинні, по-перше, оголосити, що настав час війни – тобто небезпечного протистояння з чужинцями; по-друге, вказати на ворога – тобто уточнити, хто ж саме зараз є ворожим чужинцем; і, по-третє, – що особливо важливо у складному сучасному світі – окреслити кордони «своїх».

Історичний досвід показує, що характерне для початку війни ультрапатріотичне піднесення, – утім, як і будь-яка ейфорія, – не можуть тривати довго, і «пропаганда реальності», посилена труднощами масштабної озброєної боротьби, врешті-решт заглушить пропаганду взаємної нетерпимості. Навряд чи цей процес буде блискавичним. Тим паче, як справедливо стверджував знаменитий психолог К. Лоренц, «внутрішньовидова агресія (а обопільна ненависть є її і причиною, і наслідком, й основним інформаційно-психологічним компонентом у людському суспільстві. – Авт.) – найбільш серйозна небезпека, що загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку».

Список використаних джерел

1. *Большев А.* Наука ненависти. Очерки о конфронтационно-невротической ментальности. – М. : Озон.Ру, 2012.
2. *Операции* информационно-психологической войны : краткий энциклопедический словарь-справочник / [Вепринцев В. Б., Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.]. – М., 2005.
3. *Горбулін В.* «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січня. – № 2.
4. *Глюксманн А.* Философия ненависти. – М. : АСТ, 2006. – 288 с
5. *Донбас і Крим : ціна повернення : монографія / за заг.ред. В. П. Горбуліна.* – К. : НІСД, 2015.
6. *Інформаційні виклики гібридної війни : контент, канали, механізми протидії : аналітична доповідь.* – К. : НІСД, 2016.
7. *Клемперер В.* Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / пер. с нем. А. Б. Григорьева. – М. : Прогресс-Традиция, 1998.
8. *Козырев Г. И.* «Враг» и «Образ врага» в общественных и политических отношениях // Социологические исследования. – 2008. – № 1.

9. Коробкова О. С. Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности : социолингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 111.
10. Лабунская В. А. Внешний облик в структуре представлений о Враге и Друге на различных этапах жизненного пути // Психология человека в современном мире. – Т. 1. – М., 2009.
11. Лоренц К. Агрессия. Так называемое зло. – СПб. : АМФОРА, 2001.
12. Почепцов Г. Г. Психологические войны. – М. : «Рефл-бук» ; К. : «Ваклер», 2002.
13. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М. : Прогресс-Традиция, 2004.
14. Цыганов В. Государственный переворот. – К. : Альфа Реклама, 2015.
15. Цыганов В. В. Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации. – К. : Ника-Центр, 2004.
16. Цыганов В. Медиа-ненависть. – К. : Альфа Реклама, 2016.
17. Якимович А. К. «Свой/чужой» в системах культуры // Вопросы философии. – 2003. – № 4.

References

1. *Bolshev, A.* (2012). *Nauka nenavisti. Oчерki o konfrontacionno-nevroticheskoy mental'nosti* [The science of hatred. Essays about confrontational-neurotic mentality]. Moscow : Ozon.Ru [in Russian].
2. *Vepincev, V. B., Manojlo, A. V., Petrenko, A. I., Frolov, D. B.* (2005). *Operacii informacionno-psihologicheskoy vojny : kratkij jenciklopedicheskij slovar' – spravochnik* [Operations of information-psychological war : a brief encyclopedic dictionary]. Moscow [in Russian].
3. *Horbulin, V.* (23 January 2015). «Hibrydna vijna» iak ključovij instrument rosijs'koiu heostrategyy revanshu [«Hybrid war» as a key instrument of Russian geostrategy revenge]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the Week*, 2 [in Ukrainian].
4. *Gljuksmann, Andre.* (2006). *Filosofija nenavisti* [The philosophy of hate]. Moscow : АСТ [in Russian].
5. *Horbulin, V. P.* (Ed.). (2015). *Donbas i Krym : tsina povnennia* [Donbass and Crimea : return at what price?]. Kyiv : The National Institute For Strategic Studies [in Ukrainian].

6. *Informatsijni vyklyky hibrydnoi vijny : kontent, kanaly, mekhanizmy protydiv* [Information challenges of hybrid war : content, channels, mechanisms of resistance]. (2016). Kyiv : The National Institute For Strategic Studies [in Ukrainian].
7. *Klemperer, V.* (1998). *Jazyk Tret'ego rejha. Zapisnaja knizhka filologa* [The language of the Third Reich. Philologist's notebook]. Moscow : Progress-Tradicija [in Russian].
8. *Kozyrev, G. I.* (2008). «Vrag» i «Obraz vraga» v obshchestvennyh i politicheskijh otnoshenijah [«The enemy» and «enemy Image» in social and political relations]. *Sociologicheskie issledovanija – Sociological research*, 1 [in Russian].
9. *Korobkova, O. S.* (2009). *Markery jazyka vrazhdy v nominacijah jetnicheskoy prinadlezhnosti : sociolingvisticheskij aspekt* [The markers of hate speech in the categories of ethnicity : sociolinguistic aspect]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A. I. Gercena – News of A. I. Herzen Russian State pedagogical university*, 111 [in Russian].
10. *Labunskaja, V. A.* (2009). *Vneshnij oblik v strukture predstavlenij o Vrage i Druge na razlichnyh etapah zhiznennogo puti* [The appearance in the structure of the representations of Enemy and Friend at different stages of life]. *Psihologija cheloveka v sovremennom mire* [Human psychology in the modern world], Vol. 1. Moscow [in Russian].
11. *Lorenc, K.* (2001). *Agressija. Tak nazyvaemoe zlo* [Aggression. The so-called evil]. Saint Petersburg : АМФОРА [in Russian].
12. *Pocheptsov, G. G.* (2002). *Psihologicheskie vojny* [Psychological wars]. Moscow : «Refl-buk», Kyiv : «Vakler» [in Russian].
13. *Hantington, S.* (2004). *Politicheskij porjadok v menjajushihhsja obshhestvah* [Political order in changing societies]. Moscow : Progress-Tradicija [in Russian].
14. *Tsyganov, V.* (2015). *Gosudarstvennyj perevorot* [A coup]. Kyiv : Alfa Reklama [in Russian].
15. *Tsyganov, V. V.* (2004). *Media-terrorizm. Terrorizm i sredstva massovoj informacii* [Media terrorism. Terrorism and the media]. Kyiv : Nika-Centr [in Russian].
16. *Tsyganov, V.* (2016). *Media-nenavist'* [Media hatred]. Kyiv : Alfa Reklama [in Russian].
17. *Jakimovich, A. K.* (2003) «Svoj/chuzhoj» v sistemah kul'tury [«Your/Another's» in culture systems]. *Voprosy filosofii – The problems of philosophy*, 4 [in Russian].